

Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması

Hüseyin AL*

OSMANLI DIŞ BORÇLARI, üzerinde en çok yazı kaleme alınan buna karşın hâlâ ciddi şekilde araştırılması gereken bir konudur. Bu zorunluluk şu ana kadar yapılan çalışmaların dar bir alan içinde dönmesinden ve belli başlı birkaç eserin kaynak alınmasından ileri gelmektedir. Bunun yanında temel olarak alınan eserlerin bir veya ikisi dışında kalanların esas aldıkları kaynaklar yabancı eserlere dayanmakta ve bunların sayısı da bir elin parmaklarını geçmemektedir. Osmanlı dış borçları konusunda yapılmış bulunan çalışmaları genel hatları ile tanıtmaya amacı güden bu yazıda önce Türkçe'ye çevrilen kaynaklara yer verilmiş daha sonra ise Türkçe ve yabancı dilde hazırlanan çalışmalar ele alınmıştır. Yazının sonunda da genel hatları ile tanımlanan kaynaklara ilişkin kısa bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

a- Türkçe'ye Çevrilen Kaynaklar

Dış borçlar konusundaki Türkçe literatüre bakıldığında, son dönemde çevrilen veya yapılan birkaç araştırma dışında kaynak olarak alınan eserleri sıralamak oldukça kolaydır. Bu kaynakların başında, yazılış tarihi açısından ilk sırada gelen eser M. Belin'in *Essais sur L'Histoire Economique de la Turquie d'Après les Ecrivains Originiaux* adlı eseridir. 1865 yılında yayımlanan bu eser ilk olarak 1931 yılında Ziya Karamursal tarafından *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler* adıyla dilimize kazandırılmıştır.¹ Eserde

* İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi, doktora öğrencisi.

1 M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*, (Tanıtma Yazısı ile Notları Ekle-yen ve Çeviren: Oğuz Ceylan), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999. Bu eserin ilk olarak çevirisi M. Ziya tarafından yapılmış ve *Türkiye İktisadi Tarihi* adıyla 1931 yılında yayınlanmıştır.

yayın tarihi olan 1865 yılına kadar olan dönemde alınan dış borçlar hakkında genel hatları ile bilgi bulunmaktadır. Osmanlı dış borçları konusunda yerli ve yabancı tüm eserlerin kaynak olarak aldığı en önemli çalışma ise A. du Velay'in eseridir.² Orijinal ismi *Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie* olan ve 1903 yılında yayınlanan bu eser 1978 yılında Maliye Bakanlığı Maliye Tetkik Kurulu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Yine aynı şekilde Maliye Tetkik Kurulu tarafından Türkçe'ye *Türkiye Maliyesi*³ adıyla çevrilen diğer bir eser ise Charles Morawitz'in 1902 yılında yayımlanan *Les Finances de la Turquie* adlı çalışmasıdır. Yaklaşık aynı yıllarda yazılan her iki eserde de Osmanlı dış borçları hakkında bilgiler yer almaktadır. Dış borçlar konusunda tercüme edilen diğer bir eser ise Donald C. Blaisdell'in 1929 yılında yayınlanan *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*'tir. Bu eser ilk olarak 1940 yılında Hazım Atıf Kuyucak, 1979 yılında ise Ali İhsan Dalgıç tarafından Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır. Eser yayımlandığı günden bugüne kadar Osmanlı dış borçları konusunda önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Kitabı önemli kılan yanı, Osmanlı maliyesi hakkında bilgi veren (du Velay, Morawitz, Belin, Roumani, Young vb.) yabancı eserlerin yanında borç veren ülkelerdeki tahvil sahiplerinin kurmuş oldukları birliklerin, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin raporları, yabancı arşiv belgeleri ile dergi ve gazete haberlerine de yer vermesidir.

Konu ile ilgili olarak son dönemde dilimize çevrilen önemli eserlerden birisi *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*⁴ adlı derlemedir. Nezih Varcan'ın yaptığı bu derlemede Osmanlı maliyesi ile ilgili İngiliz arşiv belgelerinden yayımlanmış olan ancak bugüne kadar dilimize çevrilmemiş bulunan önemli raporlar Türkçe'ye kazandırılmıştır. Özellikle Osmanlı maliyesi hakkında 1862-1863 yılında Lord Hobart'ın münferiden ve Foster ile hazırladığı raporlar bunların en önemlileridir. Bunların yanında Barron, Rumbold, Bland, Fane raporları da bu derlemenin içerisinde yer almaktadır. Söz konusu raporların içerisinde yer alan bilgiler bu konuda çalışan araştırmacılar için birincil kaynak olarak yeni ve değerli bilgiler sunması açısından oldukça yararlıdır. Düyûn-ı Umumiye'nin faaliyetleri konusunda Leon Berger'in eski Türkçe'ye çevrilen çalış-

2 A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, (Çeviri: Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1978.

3 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, (Çeviri: Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1978.

4 Nezih Varcan (der.), *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1862-1892)*, T.C. Maliye Bakanlığı APK Başkanlığı Yayını, Ankara 2000.

masını⁵ da Türkçe'ye çevrilen eserler arasında saymak gerekiyor. Bu çalışma 1881 yılından 1898 yılına kadar geçen dönemdeki faaliyetlerin özeti verdiğinden yararlanılması gereken kaynaklar arasında gelmektedir.

Dilimize çevirilen bir başka eser ise Edhem Eldem'in kaleme aldığı *Osmanlı Bankası Tarihi*'dir.⁶ 1863 yılından günümüze kadar faaliyetini sürdüren ve son olarak Garanti Bankası ile birleşen Türk finans tarihinin en önemli aktörlerinden birisi olan Osmanlı Bankası, bankanın ünvan değiştirerek faaliyetine devam ettiği tarihten itibaren dış borçlanmalar konusunda aktif rol oynamıştır. Yazarın, araştırmasında büyük ölçüde bu bankanın arşivlerinden (Paris, Londra ve İstanbul) yararlanmış olması, bugüne kadar fazla kullanılmayan kaynakları araştırmacıların gündemine getirmesi açısından önem arz etmektedir.

b- Türkçe Olarak Hazırlanan Kaynaklar

ba- Kitaplar

Türkçe olarak hazırlanan kaynaklara bakıldığında karşımıza Parvus Efendi'nin *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* adlı eseri⁷ gelmektedir. Bu eser Muammer Sencer tarafından hazırlanarak 1977 yılında günümüz Türkçesi ile yayımlanmıştır. Parvus Efendi'nin bu eserinde Osmanlı borçları başlangıcından sonuna kadar yer almakta, ayrıca yazarın dış borçlar haricinde yazdığı konulara da yer verilmektedir.

Sadece Osmanlı dış borçlarının incelenmesine ayrılan önemli bir eser ise İsmail Hakkı Yeniay'ın çalışmasıdır. Söz konusu çalışma ilk defa 1936 yılında *Osmanlı Borçları Tarihi*⁸ adıyla yayınlanmış, 1964 yılında yapılan baskısında ise eserin adı *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*⁹ olarak değiştirilerek önceki baskıya eklemeler yapılmıştır. 1936 yılı baskısının giriş kısmında istikrazlarla ilgili bazı tabirlerin açıklamasına yer verilen eserin yeni baskısında bu kısım yer almamıştır. Eserin yeni baskısında daha önce 1936

5 Leon Berger, *Dünyân-ı Umumiye İdaresinin 8/20 Kanun-ı Evvel 1881 Tarihinden 1/13 Mart 1898 Tarihine Kadar İlk Onaltı Sene-i Maliye Muamelatı Zarfında Şekli Tesis ve Teşkil Eden Muamelatını Mübeyyin Hülasası*, (Mütercim: Muhammed Es'ad), İstanbul 1315.

6 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çeviren: Ayşe Berktaş), Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1999.

7 Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Yayına Hazırlayan: Muammer Sencer), May Yayınları, İstanbul 1977.

8 İ. Hakkı Yeniay, *Osmanlı Borçları Tarihi*, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara 1936.

9 İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayın No: 15, Ekin Basımevi, İstanbul 1964.

yılına kadar getirilen borçlanmalarla ilgili açıklamalar 1948 yılı ve sonrasında kadar iletirilmiş, kitabın sonuna ise Lozan Antlaşması ve sonrası döneme ait önemli belgeler ek olarak verilmiştir. Kitap hâlâ Osmanlı dış borçları hakkında en derli toplu bilgilerin yer aldığı eserlerin başında gelmektedir. Eseri önemli kılan taraf, Osmanlı maliyesi hakkında bilgi veren Fransızca kaynaklar yanında Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin bir kısım yayımlarına da dayanmasıdır. Bu kaynaklar yanında dış borçlar konusundaki yasal düzenlemeler ve anlaşmalar da yararlanılan kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserde dikkat çeken husus ise ilk baskısından yaklaşık 20 yıl sonra yeni baskısının yapılmasına karşın yararlanılan kaynaklar kısmının fazla değişmemesidir.

İ. Hakkı Yeniay'ın eserinin ilk baskısı ile ikinci baskısı arasında geçen süre içinde Osmanlı dış borçları konusunu ele alan diğer önemli bir eser ise Kırkor Kömürcan'ın *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi - Düyûn-ı Umumiye Tarihçesi*¹⁰ adlı eseridir. Yazarın daha önce eski harflerle kısa bahisler halinde başka eserlerde¹¹ bölüm olarak yer verdiği konu, 1948 yılında genişletilerek ayrı bir kitap halinde günümüz Türkçesiyle yayımlanmıştır. Eserin giriş kısmında dış borçlar konusunda genel bilgilere değinildikten sonra alınan dış borçlar konusundaki bilgilere yer verilmekte ve konunun 1940 yılına kadar geçen dönemdeki gelişmeleri incelenmektedir. Eserin hangi kaynaklardan yararlanılarak hazırlandığına dair bir kaynakça bulunmamasıyla beraber yazar kitabın önsözünde Leon Berger, A. du Velay, Charles Morawitz, Heidborn gibi Osmanlı dış borçları hakkında bilgi veren eserlerden yararlandığını ifade etmektedir. Bu konuda zikredilebilecek diğer bir çalışma ise Nihat S. Sayar'ın Osmanlı dönemi mali olaylarını anlatan eseridir.¹² Bu eserde de genel hatları ile dış borçlar konusunda bilgi bulunmaktadır.

Bu eserlerden sonra 1990'lı yılların başlarına kadar geçen sürede sadece Osmanlı dış borçlarını konu alan bağımsız çalışmalar yapılmamıştır. Bu tarihten sonra ise tekrar bağımsız eserlerin yayınlanmaya başladığı görülmektedir. Bu eserlerden ilki Sait Açıba tarafından 1989 yılında yayımlanan

10 Kırkor Kömürcan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi - Düyûnu Umumiye Tarihçesi*, İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınlarından, Sayı: 32, Şirket Mürettebiye Basımevi, İstanbul 1948.

11 Bu eserlerden bir tanesi İ.M.K.B. tarafından günümüz Türkçesi ile yayımlanan *Borsa Rehberi-1928(2) Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi*'dir. Bu eserin 72-104. sayfaları arasında yer alan "Düyûnu Umumiye (Genel Borçlar) Tarihçesi" adlı bölümü Kırkor Kömürcan tarafından kaleme alınmıştır.

12 Nihat S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İ.İ.T.A. Vakfı Yayınları, İstanbul 1977.

*Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*¹³ adlı çalışmadır. Sözkonusu çalışma aynı yazarın 1994 yılında yayınladığı *Devlet Borçlanması* adlı kitabının içerisinde aynı adla yer alan bölümün genişletilmesi ile oluşturulmuştur. Çalışma, tamamen Türkçe ikincil kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aynı yıl yayımlanan diğer bir çalışma ise değerli numizmatikçi Cüneyt Ölçer tarafından hazırlanmıştır. *Osmanlı Bankası Aracılığı ile Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları*¹⁴ adını taşıyan bu çalışma iki ciltten oluşmaktadır. Bu eserin birinci cildinde Osmanlı dış borçları konusunda genel özetin yer aldığı giriş bölümünden sonra Osmanlı Bankası arşivinde bu bankadan yapılan borçlarla ilgili belgelerin transkripsiyonu yer almaktadır. Bu eserde işlenen borçların tamamı dış borçlarla ilgili olmamakla birlikte sözkonusu eser birincil kaynakları içermesi açısından önem arz etmektedir.

Hazırlanan eserlerden farklılığı ile dikkat çeken diğer bir çalışma Emine Kiray'ın *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*¹⁵ adlı çalışmasıdır. Bu çalışma 1987 yılında Massachusetts Institute of Technology'ye (MIT) sunulan doktora tezi olup 1993 yılında Türkçe olarak yayımlanmıştır. Eser Osmanlı Devleti'nin mali bunalımı üzerinde durduktan sonra 19. yüzyıldaki borç koşulsallığına Avrupa ve Osmanlı cephesinden bakmakta, bu kısımları ise Lord Hobart ve Foster misyonu tarafından hazırlanan raporları temel alarak çözümlenmeye çalışmaktadır. Bu konulardan sonra ise Osmanlı ekonomisindeki yapısal değişiklik ve iflasa yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Eser Lord Hobart ve Foster ile Lord Hobart'ın¹⁶ münferiden hazırladığı raporlar dışında İngilizce ikincil kaynaklara dayanmaktadır.

Kitap halinde hazırlanan diğer bir çalışma ise Faruk Yılmaz'ın 1996 yılında yayımladığı *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar - Düyûn-ı Umumiye*¹⁷ adlı eserdir. Eser, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 1995 yılında sunulan *Hukuki-İktisadi-*

13 Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayını, Afyon 1989.

14 Cüneyt Ölçer, *Osmanlı Bankası Aracılığı ile Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları*, 2 Cilt, Yenilik Basımevi, İstanbul 1989.

15 Emine Kiray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

16 "Report on the Financial Condition of Turkey" ve "Reports on Turkish Finances" adlı raporların Türkçe çevirisi Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1862-1892)* adlı yayının içerisinde yer almaktadır.

17 Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

Mali Yönleriyle Osmanlı Borçlarının (Düyûn-ı Umumiye-i Osmaniye'nin) Tasfiyesi Meselesi adlı doktora tezinin kısmen yenilenmiş şeklinden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde devlet borçlanmalarına ilişkin genel bilgiler sunulduktan sonra ilk alınışından tasfiye edilene kadar geçen süreçte Osmanlı dış borçları hakkında bilgi verilmektedir. Eser büyük ölçüde Türkçe ikincil kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

Osmanlı dış borçları konusunda bağımsız eser şeklinde hazırlanan son çalışma ise Rifat Önsoy'un *Mali Tutsaklığa Giden Yol - Osmanlı Borçları (1854-1914)*¹⁸ adlı çalışmadır. Eserde 1854 yılından 1914 yılına kadar alınan borçlarla ilgili bilgiler verildikten sonra son bölümde genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Eser büyük ölçüde ikincil kaynaklara dayanılarak hazırlanmış olup genelde yararlanılan Fransızca yabancı kaynaklara ek olarak bazı Almanca kaynakları da içermektedir.

Osmanlı dış borçları üzerine yazılan ve yukarıda sıralanan eserlerin yanında bağımsız olarak bu konuya hasredilmemekle birlikte belirli bölümleri dış borçlanma konusuna ayrılan eserler bulunmaktadır. Bu eserlere örnek olarak Ziya Karamursal'ın *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*¹⁹ ve Edhem Eldem'in *135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*²⁰ verilebilir. Genel olarak borçlar konusuna girmemekle birlikte konu hakkında değerli bilgiler veren eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerden Coşkun Çakır'ın son olarak yayımlanan *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*²¹ adlı eserinin ikinci kısmının ikinci bölümünde Osmanlı bürokratlarının mali sorunlara ilişkin tahlil, tenkit ve önerilerini içeren değerli bilgiler yer almaktadır. Yine Tevfik Güran'ın *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*²² adlı çalışmasında fazla kantitatif bilgi olmayan 1854'den sonraki dönemler için bütçelere konulan istikraz faizleri hakkında rakamsal bilgiler sunulmaktadır. Bu konuda bahsedilebilecek önemli bir çalışma ise Şevket Pamuk'un *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*²³ adlı çalışmasıdır. Bu çalış-

18 Rifat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol-Osmanlı Borçları (1854-1914)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.

19 Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1989.

20 Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1997.

21 Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

22 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.

23 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara 1986. Bu eser daha sonra Tarih Vakfı tarafından *Osmanlı Ekonomisinde Bağlılık ve Büyüme* adıyla genişletilmiş baskı olarak yayımlanmıştır.

manın “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye (1854-1913)”²⁴ başlıklı dördüncü bölümü dış borçlar ile ilgili önemli kantitatif bilgiler ve değerlendirmeler içermektedir.

Borçlar konusunda bilgi bulunabilecek diğer bir grup eser ise Haydar Kazgan’ın çalışmalarından oluşmaktadır. 1980’li yıllarda *Para ve Sermaye Piyasası* daha sonra *Finans Dünyası* dergilerinde yayımlanan finans tarihine ilişkin yazı dizilerinde dış borçlar ve Düyûn-ı Umumiye konuları yer yer işlenmiştir. Adı geçen yazarın bu yazı dizileri bugün kitaplaşmış²⁵ şekilleriyle okuyucuların hizmetine sunulmuş bulunmaktadır. Genel olarak yararlanılan kaynaklara fazla yer verilmeyen bu eserler de gözden geçirilmesi gerekli olan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Borçlar konusunda bilgi veren eserleri bu şekilde sınırlamak elbette mümkün değildir. Osmanlı iktisat tarihi konusu üzerine yazılan eserlerin çoğunda dış borçlar konusunda kısa özetler halinde bilgiler bulmak mümkündür. Ancak bu bilgiler, dış borçlar konusunda ayrıntılı bilgi veren eserler kaynakça olarak kullanıldığından sözkonusu çalışmalar ile ilgili açıklamalara gidilmemiştir. Yine borçların alındığı dönemlerde Osmanlı bürokrasisinde görev yapan veya o döneme tanıklık eden kişilerin yazdıkları eserlerden²⁶ konu hakkında kısa bilgilerin çıkarılması mümkündür.

bb- Makaleler

Osmanlı dış borçları konusunda yazılan ilk önemli makale, genel olarak her araştırmacının yararlandığı bir çalışma olan Refii Şükrü Suvla’nın “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”²⁷ adlı makalesidir. Makale Tanzimat’tan önce Osmanlı maliyesi ve istikrazlar, Tanzimat Fermanı’nda yer alan mali ıslahat konuları, Tanzimat dönemi istikrazları, son olarak da Düyûn-ı Umumiye konusunda bilgiler sunmaktadır. Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen sözkonusu makale hâlâ birçok araştırmacı tarafından kullanılır.

24 Bu bölümün daha önce farklı bir biçimde yayımlanan makale şekli için bkz. Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar).

25 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Türkiye Ekonomi Bankası Yayını, İstanbul 1990; *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997; *Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995; Haydar Kazgan ve diğerleri, *Osmanlı’dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, İstanbul 1999.

26 Cevdet Paşa’nın *Tezâkir* adlı eseri buna örnek olarak verilebilir.

27 Refii Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1999. Bu eserin ilk baskısı 1940 yılında Maarif Vekaleti tarafından yapılmıştır.

maktadır. Bedri Gürsoy tarafından Muharrem Kararnamesi'nin 100. yılı nedeniyle yazılan oldukça uzun iki makalede²⁸ Tanzimat dönemi başından Cumhuriyet dönemine kadar geçen sürede Osmanlı maliyesi, istikrazlar, Düyûn-ı Umumiye konularında değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu çalışmalar yanında Osmanlı dış borçları konusunda önemli diğer bir çalışma ise Seyfettin Gürsel'in "Osmanlı Dış Borçları"²⁹ adlı makalesidir. Bu çalışma, sunduğu perpesktif ve yararlanılan kaynaklar açısından Fransız arşiv belgelerine yer vermesi nedeniyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışmada ilk borçlanma girişimlerinden 1914 yılına kadar olan dönemde Osmanlı dış borçları değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın yer aldığı ansiklopedideki diğer çalışma ise Haydar Kazgan'ın "Düyun-u Umumiye"³⁰ adlı makalesidir. Makalede Osmanlı Devleti'nin aciz durumu ilan etmesinden sonraki dönemden 1903 Kararnamesi'ne kadar geçen süreçte Osmanlı borçlarına ilişkin ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Aynı ansiklopedide yer alan Jacques Thobie'nin "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye"³¹ adlı makalesinde de doğrudan yatırımlar yanında borçlanmalarla ilgili değerlendirmeler bulunmaktadır. Osmanlı borçları konusunda dikkate değer diğer bir çalışma ise Osmanlı ve İngiliz arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanan ve ilk iki borçlanmayı konu edinen Şevket Kamil Akar ve Hüseyin Al tarafından hazırlanan çalışmadır.³² Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin ilk borçlanmaya giriş sürecinde karşılaştığı sorunlar, uluslararası finans piyasalarındaki kredibilitesi, borçlanma koşulları ve harcama-

28 Bedri Gürsoy, "Muharrem Kararnamesinin 100. Yılı", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982; "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40/1-4, 1984.

29 Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

30 Haydar Kazgan, "Düyun-u Umumiye", *a.g.a.* Adı geçen yazarın aynı konuda diğer bir makaleleri için bkz. "Osmanlı Ekonomisi'nde Dış Finansman Kaynakları ve Düyun-ı Umumiye'nin Ortaya Çıkış Sebepleri ve Sonuçları (1885-1985)", *Türkiye Ekonomisi'nin 100. Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir Ticaret Odası Yayını, İzmir 1986; "Osmanlı Modeli Tüketim İçin Borçlanma", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 35/1-4, 1976; "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları, Rumeli Demiryolları ve Düyunu Umumiye", *Toplum ve Bilim*, 17, 1982.

31 Jacques Thobie, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye", *a.g.a.*

32 Şevket Kamil Akar ve Hüseyin Al, "Osmanlı Dış Borçlanmasının Başlaması ve Kurulan Gözetim Komisyonları (1854-1856)". Bu çalışma Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma Merkezi, Tarih Vakfı ve Avrupa Bankacılık Tarihi Birliği tarafından ortaklaşa düzenlenen Bankacılık ve Finans Tarihi 2000 adlı yarışmaya sunulmuş ve bilimsel makale dalında birincilik ödülü almıştır. Çalışmanın yarışmayı düzenleyen kuruluşlar tarafından kitapçık olarak basılması düşünülmektedir.

ların denetimi için kurulan gözetim komisyonlarının faaliyetleri inceleme konusu olarak seçilmiş olup, bugüne kadar üzerinde durulmayan bir konuda yeni bilgiler sunulmaktadır. Yine Engin Deniz Akarlı'nın "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları"³³ adlı makalesinde rakamsal bilgilere ve değerlendirmelere ulaşılabilir. Son olarak Tefik Güran tarafından hazırlanan "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi"³⁴ adlı makalede de bütçe rakamları içerisinde transfer harcamalarının belirli tarihler itibarıyla ağırlığına ilişkin oranlar borçlanma konusunun ciddiyeti konusunda önemli ipuçları vermektedir. Bu konuda son olarak Çağlar Keyder'in makalesine³⁵ de bakılabilir.

Yazının giriş kısmında belirtildiği gibi Osmanlı dış borçları, üzerinde en çok yazı yazılan konuların başında gelmektedir. Gerçekten de konu hakkında yukarıda belirtilen makaleler dışında çok sayıda makale³⁶ bulunmakta ve bu makaleleri kaleme alanlar konuyla ilgileri açısından geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Araştırmacılar için ilk etapta kaynak çokluğu şeklinde görünse de aynı bilgilerin tekrarlandığı yazıların çoğunlukta olduğu, yapılan incelemeden sonra görülebilecektir. Bu nedenle yazı içeriklerinin ayrı bir değerlendirmeye tâbi tutulması faydalı olacaktır.

33 Engin Deniz Akarlı, "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı: 1, Cavit Orhan Tütengil Anısına Armağan, İstanbul 1982.

34 Tefik Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 49 (60. Yıl Özel Sayısı), İstanbul 1988.

35 Çağlar Keyder, "Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye, Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi 1881-1914", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 8, İstanbul 1979.

36 Abdurahman Şeref, "Ecanibten İlk İstikraz Teşebbüsümüze Ait Birkaç Vesika", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 30, 1915; Mehmet Arslanoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4, 1, 1983; Tefik Can, "Dış Borçlarımız ve Düyun-u Umumiye Deneyimi", *İktisat Dergisi*, 28, 173, 1978; Etem Çalık, "Osmanlı Borçları", *Türkiye Günlüğü*, 25, 1993; Orhan Çimenoglu, "Osmanlılar ve Atatürk Döneminde Devlet Borçları (1854-1938)", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 182 ve 183, 1981; Hayri Mutluçay, "Düyunu Umumiye ve Reji Soygunu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1, 1967; Vahdettin Engin, "İlk Alınışından 135 Yıl Sonra Dış Borçlar Tarihine Bir Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5, 1990; Kurthan Fişek, "Osmanlı Dış Borçları Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 22, 3, 1968; Şefika Kurnaz, "Osmanlı Borçları (1854-1954)", *Milli Eğitim*, 90, 1989; Ufuk Selen, "Osmanlı ve Türkiye Borçlanma Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 12, 1998; Refii Şükrü Suvla, "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Devlet Borçları", *CHP Konferanslar Serisi*, 9, 1939; Edip Semih Yalçın, "Osmanlı Borçları", *Askeri Tarih Bülteni*, 38, 1995; İbrahim Fazıl Pelin, "Osmanlı Borçlarının Taksimi", *III. Tarih Kongresi Sunulan Tebliğler*, 1948; Murat Koraltürk, "Osmanlı Dış Borçları ve 1875 Moratoryumu (6 Ekim 1875)", *Tarih ve Toplum*, 24/142, 1995; Necdet Kurdakul, "Osmanlı İstikrazları ve Abdülhamid'e İki Uyarı Mektubu", *Tarih ve Toplum*, 4/22, 1985.

Önceki dipnotta genel olarak makaleler sıralanmakla birlikte daha geniş bir bibliyografya taraması için Murat Koraltürk tarafından hazırlanan makaleler bibliyografyasına³⁷ başvurulabilir.

bc- Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Osmanlı dış borçları konusunda yapılan tez çalışmalarına bakıldığında bu çalışmaların daha çok Düyûn-ı Umumiye konusuna yoğunlaştıkları görülmektedir. Konu hakkında yazılan üç doktora tezi de adı geçen idareyi konu edinmektedir. Faruk Yılmaz'ın daha önce zikredilen ve kitaplaştırılan doktora tezi dışında diğer iki doktora tezi; Sinan Yiğit'in *Osmanlı Dış Borçları ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi*³⁸ ve Erdoğan Keskinç'ın *Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri*³⁹ adlı tezlerdir. Kitapların tanıtıldığı bölümde de zikredildiği üzere Faruk Yılmaz'ın çalışması tamamen ikincil Türkçe kaynaklara dayanmaktadır. Erdoğan Keskinç'ın tezi 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisini anlatan giriş bölümünden sonra, dış borçların anlatıldığı birinci bölüm, borçların ödenmesine yönelik girişimlerin ele alındığı ikinci bölüm, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ve çalışmalarının yer aldığı üçüncü bölüm ve bu idarenin Lozan Antlaşması ve sonrası döneme kadar geçirdiği safhaları anlatan dördüncü bölümden oluşmaktadır. Tezde ikincil kaynaklar yanında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler ile Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin bazı yayınlarına yer verilmesi çalışmaya orijinallik sağlayan unsurlardır. Üç ana bölümden oluşan Sinan Yiğit'in tezinin birinci bölümünde yapılan borçlanmalar, mali iflas, Berlin Antlaşması'na borçların yansımaları ve Rûsûm-ı Sitte İdaresi'nin kurulması; ikinci bölümde, Muharrem Kararnamesi, Düyûn-ı Umumiye İdaresi, borçlarda bankaların rolü, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin işletmeciliği ve demiryolları ile bu idare döneminde yapılan borçlanmalar; üçüncü bölümde ise Lozan Antlaşması'nda dış borçlar ve dış borçların tasfiyesi hususları yer almaktadır. Tezin hazırlanmasında düstur serilerinden, kanun külliyatlarından ve Türkçe ikincil kaynaklardan yararlanılmış olup yabancı kaynaklara ve arşiv materyallerine başvurulmamıştır.

37 Murat Koraltürk, *Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası (1910-1997)*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1998.

38 Sinan Yiğit, *Osmanlı Dış Borçları ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989.

39 Erdoğan Keskinç, *Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.

Doğrudan Osmanlı dış borçlarını konu edinmemekle birlikte Şevket Kamil Akar tarafından hazırlanan doktora tezinde⁴⁰ II. Abdülhamit dönemi bütçelerinde borçlar için ayrılan tahsisatlar ve gerçekleşen ödemelerle ilgili rakamsal bilgiler yer almaktadır. Genelde yapılan çalışmalarda rakamsal verilere yer verilmediği ya da global rakamlarla yetinildiği düşünüldüğünde adı geçen çalışma daha da önemli hale gelmektedir.

Yüksek lisans tezlerine bakıldığında dış borçlar daha fazla sayıda çalışmaya konu edilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalar arasında Emine Özer'in *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dış Borçlar*, Naci Tepir'in *Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar Düyun-ı Umumiye*, Zafer Oğuz'un *Düyun-ı Umumiye İdaresi Teşkilat Kanunu ve Uygulama Usulleri*, Ayfer Gül'ün *Osmanlı Devleti Kamu Maliyesinde Dış Borçlanma*, Fikri Demir'in *İlk Kapitülasyonlardan Cumhuriyete Kadar Dış Borçlanmaların Türk Dış Ticaret Politikasına Etkileri*, Ayla Acar'ın *Muharrem Kararnamesi ve Düyun-ı Umumiye*, Nazmi Eroğlu'nun *Mehmed Cavit Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti*, Doğan Emir Savaş'ın *Osmanlı Dış Borçları ve Düyun-ı Umumiye İdaresi* adlı tezleri sayılabilir. Bu kısımda sadece tez adı olarak dış borçlar konusu seçilen çalışmaları yer verilmiştir. Konu hakkında daha geniş bibliyografya taraması için Coşkun Çakır tarafından hazırlanan tezler bibliyografyasında⁴¹ 1933 yılından bu yana hazırlanan tez çalışmalarının (lisans tezleri dahil) tam bir envanteri bulunmaktadır.

bd- Arşiv Kaynakları

Osmanlı dış borçları konusunda yazılanlara bakıldığında Osmanlı arşiv belgelerinin bir iki istisna dışında kullanılmadığı görülmektedir. Bu husus bugüne kadar konu hakkında yazılan eserlerin yeterli olduğu kanısından kaynaklanmış olabilir. Ancak konunun Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılarak yeniden incelenmesi; konu hakkında tamamen yabancı kaynaklara (yabancı arşiv belgelerine değil) bağımlı kalınarak yazılan Osmanlı dış borçları tarihine yeni bir boyut getireceği aşikârdır. Konunun tamamen devlet katındaki bir mesele olması devletin resmî belgelerine başvurma zorunluluğunu kendiliğinden gündeme getirmektedir. Bundan sonra yapılacak araştırmaların mevcut yazılanların tekrarı yerine bu tür kaynaklara

40 Şevket Kamil Akar, *1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi Maliyesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

41 Coşkun Çakır, "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933-1999)", *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*, 7, 1999/2.

yönelinerek çalışılması konu hakkındaki bilgi dağarcığının değişmesine, çeşitlenmesine ve yapılacak yorumların objektif hale gelmesine yolaçacaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin, web sitesi (www.devletarsivleri.gov.tr) üzerinden katalog tarama faaliyeti sunmaya başlaması konu hakkında çalışma yapılmasını kolaylaştıran bir hizmet olarak araştırmacılara sunulmuş bulunmaktadır. Bu konuda yararlanılabilecek diğer bir arşiv kaynağı ise Osmanlı Bankası arşividir. Adı geçen bankanın Garanti Bankası ile birleşmesi sonrasında Bankacılık Tarihi Araştırma ve Belge Merkezi bu bankanın çatısı altında hizmet vermeye devam etmektedir. Osmanlı Bankası'nın finans tarihimiz açısından çok özel bir konumu bulunması nedeniyle adı geçen arşiv oldukça önem arz etmektedir. Son olarak Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin eski Türkçe ile yayımladığı çalışmalar da yapılacak bir araştırmada kullanılması gereken kaynaklar arasında gelmektedir.

c- Yabancı Kaynaklar

Genel olarak devletler, özel olarak Osmanlı dış borçlarına ilişkin yabancı dilde yazılan kaynakların; Türkçe'ye çevrilen veya Türkçe hazırlanan kaynaklara göre gerek sayı gerekse içerik yönünden daha doyurucu olduğu görülmektedir. Türkçe'ye çevrilen eserler kısmına bakıldığında bu kaynakların Türkçe olarak hazırlanan çalışmalara büyük oranda kaynakça oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yapılan birkaç çeviriye karşın yabancı dillerde hazırlanan çok önemli kaynakların henüz Türkçe'ye çevrilmemiş olduğunu da açık bir şekilde zikretmeliyiz. Osmanlı dış borçları konusunda yazılmış kaynakları tanıtırken genel kaynaklardan özel kaynaklara doğru bir yöntem izlemenin, konunun daha anlaşılır kılınmasına yardımcı olacağını düşünüyoruz.

ca- Kitaplar

Osmanlı dış borçları konusunda buraya kadar tanıtılan eserlerde, Seyfettin Gürsel'in çalışması dışında dünyadaki borçlanma konjonktürüne ve bu konjonktür içerisinde Osmanlı borçlanmalarına değinilmemektedir. Adı geçen yazarın çalışmasının giriş kısmında özet bilgiler şeklinde olsa da bu konuya değinilmektedir. Yine Şevket Pamuk'un eserinin giriş kısmında da konu genel hatları ile çizilmektedir. Bu eserler dışarıda bırakıldığında okuyucularda sadece Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma yaptığı ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin burada kurulduğu şeklinde bir izlenim oluşmaktadır. Aynı dönemde diğer ülkelerin borçlanma deneyimlerine ilişkin

Türkçe kaynaklar neredeyse bulunmamaktadır. Oysa 19. yüzyıl iktisat tarihine bakıldığında yoğun olarak uluslararası borçlanmaların yapıldığı, finansal merkezlerde yaşanan krizlerin sonucunda birbirlerine yakın tarihlerde iflasların yaşandığı ve Düyûn-ı Umumiye benzeri idarelerin değişik ülkelerde kurulduğu gözlenmektedir. Hatta bugüne kadar süreç devam ettirildiğinde Türkiye gibi o dönemde yoğun bir şekilde borçlanan, iflas eden ülkelerde hâlâ bu problemlerin devam ettiği söylenebilir. Dolayısıyla dünya konjonktüründe yaşanan bu borçlanma olgusu bilinmeden, özelden Osmanlı dış borçları üzerinde bilgi üretmek konunun tam olarak anlaşılmasının önüne geçmektedir.

Türkçe kitaplar kısmında zikredildiği üzere Kömürcan ve Yeniay'ın eserleri büyük oranda Fransızca eserlere dayanmaktadır. Bunlardan A. du Velay ve Morawitz'in çalışmaları Türkçe'ye çevrilmiş olmakla birlikte büyük çoğunluğu henüz çevrilmemiştir. Dış borçlar konusunda bilgi veren Türkçe eserler hâlâ bu kaynakların üzerine oturmaktadır. Bu eserler arasında George Young'un *Corps de Droit Ottoman*⁴², G. Poulgy'nin *Les Emprunts de la L'Etat Ottomane*⁴³, Adib Roumani'nin *Essai Historique et Technique sur la Dette Publique Ottomane*⁴⁴, A. Heidborn'un *Les Finances Ottomanes*⁴⁵ adlı eserleri sayılabilir. Bu eserler A. du Velay ve Morawitz'in eserlerinde olduğu gibi olayların geçtiği dönemlere yakın tarihlerde yazıldıklarından gözden geçirilmelerinde yarar vardır.

Avrupa'nın 19. yüzyılda tüm dünyanın kreditörü olduğu bilinen bir gerçektir. Bu konuda yazılan eserlere bakıldığında en derli toplu eserin Herbert Feis'in *Europe: The World's Banker 1870-1914*⁴⁶ olduğu söylenebilir. Anılan yüzyılın üçüncü çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı başına kadar olan dönemi kapsayan eserde dış borçlanmalar dahil Avrupa sermayesinin dünya yüzeyindeki hareketi incelenmektedir. Eser üç ana kısımdan oluşmakta; birinci kısımda dönemin üç süper gücü olan İngiltere, Fransa ve Almanya'nın yabancı yatırımları, ikinci kısımda bu üç ülkedeki finans sektörü ile hükümetler arasındaki bağlantılar, üçüncü kısımda ise borç veren ve alan ülkeler masaya yatırılmaktadır. Bu bölümde İmparatorluk Rusyası, Avusturya-Macaristan, İtalya, Portekiz, Balkan ülkeleri, Osmanlı İmpara-

42 George Young, *Corps de Droit Ottoman*, 7 volumes, Oxford 1905-6.

43 G. Poulgy, *Les Emprunts de la L'Etat Ottomane*, Paris 1915.

44 Adib Roumani, *Essai Historique et Technique sur la Dette Publique Ottomane*, Paris 1927.

45 A. Heidborn, *Les Finances Ottomanes*, 4 volumes, Vienna 1908-1909.

46 Herbert Feis, *Europe: The World's Banker 1870-1914 An Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy before the War*, Yale University Press, New Haven 1930.

torluğu, İran, Mısır, Fas, Japonya, Çin gibi Avrupa sermayesinin borç verdiği ve/veya yatırım yaptığı ülkelerin konumları uluslararası politik koşullar ile birlikte değerlendirilmektedir. Avrupa sermayesinin yayılma alanı ile ilgili diğer bir çalışma ise William Woodruff'un *Impact of Western Man*⁴⁷ adlı eseridir. Bu eserin "Europe-Banker to the World: A Study of European Foreign Investment" adını taşıyan dördüncü bölümünde genel hatları ile konu işlenmektedir. Makro açıdan para ve güç ilişkilerinin anlaşılabilmesi için son dönemde yayınlanan Niall Ferguson'un *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World 1700-2000*⁴⁸ adlı eseri önerilebilir.

Uluslararası piyasalardan yapılan devlet borçlarına ilişkin spesifik çalışmalara bakıldığında bu sahadaki en klasik eserin, Edwin Borchard ve William H. Wynne'n *State Insolvency and Foreign Bondholders*⁴⁹ adlı iki ciltlik kapsamlı çalışması olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu çalışmanın Edwin Borchard tarafından kaleme alınan ve "General Principles" başlığını taşıyan birinci cildinde; uluslararası devlet kredileri, kredi tipleri, iflaslar, alacaklıların talepleri, finansal kontrol ve iflas sonrası yeniden borç düzenlemeleri altı ayrı bölümde kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. William H. Wynne tarafından kaleme alınan ve "Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments" başlığını taşıyan ikinci ciltte ise ülke örnekleri iki ana gruba ayrılmıştır. Birinci grup ülkeler Meksika, Peru ve Santo Domingo'nun yer aldığı Latin Amerika ülkeleri, ikinci grup ise Yunanistan, Portekiz, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu), Bulgaristan ve Mısır'ın yer aldığı Avrupa ve Kuzey Afrika ülkeleridir. Bu ülkelerin borç serüvenleri ilk borçlardan itibaren alınarak 20. yüzyılın ilk yarısının bitimine kadar getirilmektedir. Bu cildin Türkiye'ye ayrılan kısmı 393-528'inci sayfaları arasında yer almaktadır. Bu eser ikincil kaynaklar yanında büyük oranda arşiv belgelerine dayandığı için oldukça kıymetli bilgiler içermektedir. Bu konuda kısa bilgilerin yer aldığı diğer bir çalışma ise Max Winkler'in *Foreign Bonds: An Autopsy*⁵⁰ adlı eseridir. Bu çalışmada daha çok borç veren ülke olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin deneyimleri yer almakla birlikte diğer borç veren ülkelere ilişkin kısa bilgiler de verilmektedir. Yine Christian Suter'in *Debt Cycles in the World Economy, Fore-*

47 William Woodruff, *Impact of Western Man A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960*, University Press of America 1982.

48 Niall Ferguson, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World 1700-2000*, Basic Books, New York 2001.

49 Edwin Borchard ve William H. Wynne, *State Insolvency and Foreign Bondholders*, 2 Cilt, Yale University Press, New Haven 1951.

50 Max Winkler, *Foreign Bonds: An Autopsy*, Arno Press, New York 1976.

*ign Loans, Financial Crises and Debt Settlements 1820-1990*⁵¹ adlı eserinde teorik yaklaşımlarda bulunulmakta, merkez-çevre ilişkileri ekseninde borçlanma konusu irdelenmektedir. Esas olarak üç kısımdan oluşan bu eserin birinci kısmında dünya ekonomisi içinde periferilerin (çevre) borç bunalımları, ikinci kısımda global borç konjoktürüne ilişkin istatistiki analiz, üçüncü kısımda ise ülke örnekleri yer almaktadır. Örnek olarak seçilen ülkeler ise Peru, Liberya ve Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye'dir. Benzer şekilde Barry Eichengreen ve Peter H. Lindert'in editörlüğünde yayınlanan *The International Debt Crisis in Historical Perspective* adlı eserde yer alan makalelerde dış borç krizleri konusunda değişik ülke örnekleri bulunabilir. Bu konuda üzerinde durulması gereken diğer bir çalışma ise editörlüğünü Miles Kahler'in yaptığı *The Politics of International Debt*⁵² adlı eserdir. Bu eserin içinde yer alan Albert Fislow'a ait "Lessons from the Past: Capital Markets during the 19th Century and the Interwar Period" adlı makalede dış borçlar tarihi konusunda makro bir çerçeve sunulmaktadır. Latin Amerika ülkelerinin dış borç deneyimleri için Carlos Marichal'in *A Century of Debt Crises in Latin America: From Independence to the Great Depression*⁵³ adlı eserine bakılabilir. Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkisi ve benzer özellikler taşıyan Mısır örneği için David S. Landes'in *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*⁵⁴ adlı çalışması da zikredilmesi gereken çalışmalardandır.

Borç veren ülkeler açısından konuya yaklaşan muhtelif eserlere bakıldığında bunlar arasında D.M.C. Platt'ın *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*⁵⁵, Guy P. Palmade'nin *French Capitalism in the Nineteenth Century*⁵⁶, Rondo Cameron'un *France and Economic Development of Europe 1800-1914*⁵⁷, Roger Alderson'un *London and Intervention of the Middle East: Money, Power and War 1902-1922*⁵⁸, Boris Barth'ın

51 Christian Suter, *Debt Cycles in the World Economy, Foreign Loans, Financial Crises and Debt Settlements 1820-1990*, Boulder, Colorado 1992.

52 Miles Kahler (ed.), *The Politics of International Debt*, Cornell University Press, Ithaca 1986.

53 Carlos Marichal, *A Century of Debt Crises in Latin America: From Independence to the Great Depression*, Princeton University Press, New Jersey 1989.

54 David S. Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1979.

55 D.M.C. Platt, *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Clarendon Press, Oxford 1968.

56 Guy P. Palmade, *French Capitalism in the Nineteenth Century*, (Tr. Graeme M. Holmes) Barnes&Noble, New York 1961.

57 Rondo Cameron, *France and Economic Development of Europe 1800-1914*, Randy McNally&Company, 2.Edition, Chicago 1966.

58 Roger Alderson, *London and Intervention of the Middle East: Money, Power. And War 1902-1922*, Yale University Press, New Haven 1995.

*Die Deutsche Hochfinanz und die Imperialismen Banken und Aussenpolitik vor 1914*⁵⁹ adlı eserleri sayılabilir. Bu eserler içinde D.M.C. Platt ile Boris Barth'ın eserlerinde Osmanlı İmparatorluğu için ayrılmış özel bölümler bulunmaktadır.

Borç veren ülkelerdeki bankaların tanınması açısından Paul H. Emden'in *Money Powers of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*⁶⁰ adlı eserinden yararlanılabilir. Bu eserde Londra, Paris, Viyana, Frankfurt gibi finansal merkezlerdeki bankalar ile önemli bankacılar hakkında tanıtıcı bilgiler ve finanse edilen önemli olaylara (Süveyş Kanalı, Bağdat Demiryolu) ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Borç verenlerin kendi aralarında kurdukları birlikler tarafından yayınlanan raporlar⁶¹ da kreditor cephesinden olaylara bakış tarzının yakalanması açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik bilgilerin bulunabileceği eserler ise genel bilgi veren ya da spesifik olarak bu konuya veya bu konuyla bağlantılı hususları elen alan eserler şeklinde iki kısımda incelenebilir. Bu çerçevede genel olarak 19. yüzyıl Osmanlı iktisat tarihinin incelendiği Zvi Jehuda Hershlag'ın *Introduction to the Modern Economic History of Middle East*⁶², Roger Owen'ın *The Middle East in the World Economy 1800-1914*⁶³, Jehuda Wallach'ın editörlüğünü yaptığı *Germany and Middle East 1835-1939*⁶⁴, Ulrich Trumpener'in *Germany and the Ottoman Empire*⁶⁵, Charles Issawi'nin *The Economic History of Turkey 1800-1914*⁶⁶ ve Clement M. Henry'nin *The Mediterranean Debt Crescent*⁶⁷ adlı eserlerinde dış borçlar konusunda ayrıntılı olmamakla beraber genel hatları ile bilgi bulunabilmektedir.

59 Boris Barth, *Die Deutsche Hochfinanz und die Imperialismen Banken und Aussenpolitik vor 1914*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1995.

60 Paul H. Emden, *Money Powers of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Sampson Low, Marston & Co. Ltd., London 1945.

61 *Corporation of Foreign Bondholders*, Annual Reports of the Council, 1873-1985, London 1985.

62 Z.Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of Middle East*, 2. and Revised Edition, E.J. Brill, Leiden 1980.

63 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, Methuen 1981.

64 Jehuda Wallach (ed.), *Germany and Middle East 1835-1939*, Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, Beiheft 1, Tel-Aviv University, Tel-Aviv 1975.

65 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 1968.

66 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.

67 Clement M. Henry, *The Mediterranean Debt Crescent: Money and Power in Algeria, Egypt, Morocco, Tunisia, and Turkey*, University Press of Florida, Gainesville 1996.

Yukarıda sıralanan eserlerin yanında hazırlanan bazı çalışmalarda Osmanlı dış borçları konusunda daha ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Haris Exertsoglou tarafından hazırlanan *Greek Banking in Constantinople 1850-1881*⁶⁸ adlı doktora çalışması buna güzel bir örnektir. Bu çalışmada Osmanlı dış borçları genel olarak özetlendiği gibi Rum bankerlerin Osmanlı'ya verdikleri krediler, kurdukları bankalar ve ele alınan dönemdeki finansal gelişmeler işlenmektedir. İki kısma ayrılan bu tezde on bölüm bulunmaktadır. Birinci kısmı oluşturan ilk üç bölümde 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi, dış borçlar, mali durum ve İstanbul'daki Rum topluluğuna ilişkin genel açıklamalar yer almaktadır. İkinci kısmın ilk bölümü olan dördüncü bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılığın genel gelişimine değinildikten sonra izleyen bölümlerde Rum bankerlerin banka kurma girişimleri, kurdukları bankalar, iflas sürecindeki gelişmeler ve Rum bankerlerin İstanbul para piyasasındaki konumu üzerinde durulmakta, bu kısmın son bölümü olan 10. bölümde ise Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ve Rum bankerlerin oynadıkları roller izah edilmektedir.

Yine doktora tezi olarak hazırlanıp kitaplaştırılan Armin Kössler'in *Aktionfield Osmanisches Reich: Die Wirtschafts-interessen des Deustschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908*⁶⁹ adlı çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'dan sağladığı krediler konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu eser ikincil kaynaklar yanında arşiv belgelerini de kaynakça olarak kullandığından önemli bir kaynak niteliğindedir. Benzer şekilde Fransa açısından konuya yaklaşan Jacques Thobie'nin *Intérêts et Impérialisme Français dans L'Empire Ottoman 1895-1914*⁷⁰ adlı çalışması da bu alandaki ciddi eserlerin başında gelmektedir. Bu eser de yararlandığı birincil ve ikincil kaynaklar yönünden oldukça dikkat çekicidir. Fransızca kaleme alınan André Authman⁷¹ ve Adrien Biliotti'nin⁷² ayrı ayrı kalemler aldıkları *La Banque impériale ottomane* adını taşıyan çalışmaları da Osmanlı Bankası aracılığıyla yapılan borçlanmalar hakkında bilgi bulunabilecek diğer eserleri oluşturmaktadır.

68 Haris Exertsoglou, *Greek Banking in Constantinople 1850-1881*, Unpublished Ph.D. Thesis, King's College London University, 1986.

69 Armin Kössler, *Aktionfield Osmanisches Reich: Die Wirtschafts-interessen des Deustschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908*, Arno Press, New York 1981.

70 Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme Français dans L'Empire Ottoman 1895-1914*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977.

71 André Authman, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1996. Bu eser henüz Türkçe'ye çevrilmiş bulunmaktadır. Bkz. André Authman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası – Bank-ı Osmanî-i Şahane*. (Çeviri: Ali Berktaş), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2002.

72 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1909.

Düyûn-ı Umumiye'ye kadar geçen süreçte yapılan Osmanlı dış borçlanmaları ve maliyenin durumuyla ilgili mükemmel bir çalışma ise Christopher Clay'ın *Gold for Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*⁷³ adlı çalışmasıdır. Giriş ve sonuç bölümü hariç onbir bölümden oluşan bu eserin temel özelliği ikincil kaynaklardan daha çok İngiliz, Fransız ve Osmanlı Bankası arşiv kaynaklarına dayanıyor olmasıdır. Eserin ilk bölümünde milli banka kurma girişimlerine, ikinci bölümünde Osmanlı Bankası'nın ünvan değiştirerek kurulması ve iç borçların konsolidasyonuna, üçüncü ve dördüncü bölümleri 1866-1873 yılları arasında yapılan yoğun borçlanmalara, beşinci bölüm iflas öncesi duruma, altıncı bölüm iflasa, yedinci bölüm Osmanlı-Rus Savaşı döneminde mali duruma, sekiz, dokuz, on ve onbirinci bölümleri ise savaş sonrası dönemdeki mali durum ve Düyûn-ı Umumiye'nin kurulması süreçlerine ayrılmıştır. Eser bir taraftan Osmanlı Bankası ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkilerine diğer taraftan borçlanma ile mali duruma dair çok teferruatlı bir anlatıma dayanmakta, konuyu herhangi bir teorik düzleme oturtmamaktadır.

Osmanlı dış borçları konusunda son olarak zikredilmeye değer çalışma ise İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın gizli belgelerinin basılması suretiyle yayınlanan *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print* adlı devasa çalışmadır. Çok sayıda ciltten oluşan bu seri Kenneth Bourne ve D. Cameron Watt'ın genel editörlüğünde değişik alt editörler tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu'yla ilgili birden fazla cilt olmasına karşın editörlüğünü David Gillard'ın yaptığı bu serinin birinci kısmının "The Near and Middle East" başlığını taşıyan B serisinin "The Ottoman Empire: Finance and Trade 1860-1879" adlı 7. cildinde Osmanlı maliyesi ve dış borçları konusunda oldukça önemli belgelere yer verilmiştir. Özellikle "Memorandum on the Subject of the Turkish Loans, and the Amount of Support Granted by Her Majesty's Government to the Bondholders, from 1854 to 1873"⁷⁴ adlı raporda iflasa kadar geçen süreçte alınan krediler konusunda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

73 Christopher Clay, *Gold for Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I.B. Tauris, New York 2000. Bu çalışma Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma Merkezi, Tarih Vakfı ve Avrupa Bankacılık Tarihi Birliği tarafından ortaklaşa düzenlenen Bankacılık ve Finans Tarihi 2000 adlı yarışmaya sunulmuş ve kitap dalında birincilik ödülü almıştır.

74 Kenneth Bourne ve D. Cameron Watt (Gen. Ed.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*; David Gillard (ed.), *The Near and Middle East - The Ottoman Empire: Finance and Trade 1860-1879 Part 1, Series B, Volume 7*, Univesity of America Press, 1984.

Osmanlı dış borçları konusunda bilgi veren kitapları tam olarak sıralamak mümkün görünmemekle birlikte bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara Christopher Clay (2000), Jacques Thobie (1977), Boris Barth (1995) ve Armin Kössler'in (1981) çalışmalarının kaynakça kısımlarına bakmaları salık verilebilir. Bu dört eserin kaynakça kısımları yoluyla Osmanlı maliyesi konusunda İngilizce, Fransızca ve Almanca'daki en geniş bibliyografyayı elde etmek mümkündür.

cb- Makaleler

Dış borçlar konusundaki makale çalışmalarında da genelden özele doğru bir sıra izlediğimizde karşımıza öncelikle Jacob Viner'in seri halinde yayımlanan çalışmaları çıkmaktadır. Adı geçen yazarın üç makalesinden ikisi⁷⁵ birbirinin devamı niteliğinde olup uluslararası finansın politik cephesini irdelemekte, üçüncü makalesi⁷⁶ başlık olarak farklı olmakla birlikte anlatılan teorik çerçevenin uygulamalı bir anlatımını oluşturmaktadır. Bir diğer çalışma ise David McLean'in "Finance and "Informal Empire" before the First World War"⁷⁷ adlı makalesidir. Borç krizleri ve borçların yeniden ödeme planlarına bağlanması ile ilgili konular için Christian Suter ve Hanspeter Stamm'in birlikte yazdıkları "Coping with Global Debt Crises Debt Settlements, 1820 to 1986"⁷⁸ adlı makalede borç sorunu ile karşılaşan ülkelerle ilgili bilgiler genel çerçevede içinde sunulmaktadır. Söz konusu makaleler uluslararası düzlemde konunun anlaşılmasına yardımcı olması açısından önemlidir.

İlk dış borcun 1854 yılında alındığı bilinmektedir. Bu tarihten önce dış borç alınması konusunda yabancılar tarafından yapılan öneriler konusunda E.S. Rodkey'in makalesinde⁷⁹ bilgi bulunmaktadır. Bu makalede zikredilen İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Stradford Canning'in Osmanlı hükümetine 1850 yılında sunduğu memorandum ilgi çekicidir. Makalenin İngiliz arşiv belgelerine dayanması kıymetini artırmakta, konu hakkında

75 Jacob Viner, "Political Aspects of International Finance", *The Journal of Business of the University of Chicago*, Volume: 1, April 1928; "Political Aspects of International Finance II", *The Journal of Business of the University of Chicago*, Volume: 1, July 1928.

76 Jacob Viner, "International Finance and Balance of Power Diplomacy, 1880-1914", *South Western Political and Social Science Quarterly*, IX, 1929.

77 David McLean, "Finance and "Informal Empire" before the First World War", *The Economic History Review*, Serie: 2, Volume: 29, 1976.

78 Christian Suter ve Hanspeter Stamm, "Coping with Global Debt Crises Debt Settlements, 1820 to 1986", *Comparative Studies in Society and History*, Volume: 34, Sayı: 4, October 1992.

79 E.S. Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant 1849-1856", *Journal of Modern History*, XXX, 1958.

yeni bilgiler ortaya koymaktadır. Alınan ilk iki kredi ile ilgili Olive Anderson'ın hazırladığı "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55"⁸⁰ adlı çalışma konuyu tüm ayrıntıları ile vermektedir. İkincil kaynaklar yanında arşiv belgelerinin kullanıldığı bu makale spesifik olarak Osmanlı dış borçları konusunda yazılan sınırlı sayıda çalışmalardan bir tanesini oluşturmaktadır. Yukarıda ismi zikredilen Christopher Clay'ın "The Financial Collapse of the Ottoman State 1863-1875"⁸¹ adlı makalesi de dönemle ilgili olaylar hakkında bilgi vermektedir. Bu makale, adı geçen yazarın yukarıda bahsedilen kitabının ilgili bölümlerinin kısaltılmış bir şeklidir. Yahya Sezai Tezel'in "Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire: The Servicing of the Loans"⁸², Çağlar Keyder'in "Ottoman Economy and Finances (1881-1918)"⁸³ ve Zvi Yehuda Hershlag'ın "The Late Ottoman Finances: A Case-Study in Guilt and Punishment"⁸⁴ adlı makaleleri ise konu hakkında yararlanılabilecek diğer çalışmalardır.

Bu konuda yapılacak çalışmalarda mutlaka yararlanılması gereken bir diğer kaynak ise Michelle Raccagni'nin "The French Economic Interests in the Ottoman Empire"⁸⁵ adlı makalesidir. Almanya için benzer bir çalışma W.O. Henderson'un "German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914"⁸⁶ adlı makalesi zikredilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sermaye sağladığı ülkelerin başında gelen Alman ve Fransız sermayesinin faaliyetleri konusunda bu makalelerde bilgiler bulunmaktadır. Yine Jacques Thobie'nin "Finance et Politique Exterieur: L'Administration de la Dette Publique Ottomane 1881-1914"⁸⁷ adlı makalesinde Düyûn-ı Umumiye

80 Olive Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *The Historical Journal*, Volume: 7, No: 1, 1964.

81 Christopher Clay, "The Financial Collapse of the Ottoman State 1863-1875", *Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman et de la Turquie* (Ed. Daniel Panzac), Collection Turcica, Volume: VIII, Peeters, Paris 1995.

82 Yahya Sezai Tezel, "Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire: The Servicing of the Loans", *Turkish Yearbook of International Relations*, 1972.

83 Çağlar Keyder, "Ottoman Economy and Finances (1881-1918)", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Eds.: Halil İnalçık ve Osman Okyar), Meteksan, Ankara 1980.

84 Zvi Yehuda Hershlag, "The Late Ottoman Finances: A Case-Study in Guilt and Punishment", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Eds.: Halil İnalçık ve Osman Okyar), Meteksan, Ankara 1980.

85 Michelle Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 11, 1980.

86 W.O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914", *The Economic History Review*, XVIII, 1948.

87 Jacques Thobie, "Finance et Politique Exterieur: L'Administration de la Dette Publique Ottomane 1881-1914", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Eds.: Halil İnalçık ve Osman Okyar), Meteksan, Ankara 1980.

İdaresi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Engin Deniz Akarlı'nın "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909"⁸⁸ adlı makalesinde Düyûn-ı Umumiye sonrası gelişmeler ile ilgili bilgilere ulaşılabilir. Avrupa sermayesinin gelişi ile ilgili genel bir değerlendirme Kurt Grunwald'ın "How Foreign Investment Came to the Middle East"⁸⁹ adlı makalesinde bulunabilir. Bu çalışmalara ek olarak "German Finance in Turkey"⁹⁰, Vincent Caillard'ın *Britannica Ansiklopedisi*'nin onbirinci baskısı için yazdığı "Turkey-Finance"⁹¹, G. Poulgi'nin "La Banque Imperiale Ottomane"⁹² adlı çalışmalarında da konuyla ilgili olarak yer alan bilgilerden yararlanılabilir.

cc- Diğer

Yukarıda zikredilen yabancı kaynaklar haricinde borç veren ülkelerin (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya), borçlanmalara aracılık eden finans kuruluşlarının arşivlerinde yer alan belgeler ile Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin yabancı dilde yayınladığı raporlar mutlak sûrette yararlanılması gereken kaynakların başında gelmektedir.

Bu materyallere gazete ve dergilerde yayınlanan makaleler ve haberler de eklenebilir. Özellikle İngiliz ve Fransız basınında Osmanlı borçlanmasının başlamasından sonra mali konularla ilgili haberlerin sıklığı görülmektedir.⁹³

d- Değerlendirme

Buraya kadar yapılan açıklamalardan Osmanlı dış borçlanmasının Türkçe literatürde hâlâ ciddi düzeyde araştırılacak bir konu olarak kaldığı söylenebilir. Blaisdell'in eseri hariç gerek konu hakkında yazılan eserlerin tamamına yakın kısmı Fransızca eserler veya bu eserlere dayanan çalışmalardan oluşmaktadır. Almanca kaynaklardan yararlanan Önsoy'un eserinde dahi bu konuda bilgi bulunabilecek iki önemli kaynak olan Kössler

88 Engin Deniz Akarlı, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, Volume: 28, Issue: 3, July 1992.

89 Kurt Grunwald, "How Foreign Investment Came to the Middle East", *Tradition*, Volume: 11, No: 4, 1966.

90 Anonymous, "German Finance in Turkey", *The National Review*, Volume: 48, January 1907.

91 Vincent Caillard, "Turkey-Finance", *Enc. Britannica*, 11. Edition, 1911.

92 G. Poulgi, "La Banque Imperiale Ottomane", *Annales des Sciences Politiques*, May 1910.

93 İngiliz gazetelerinde yayınlanan haberlerin çevirisi için Active Bankacılık ve Finans Dergisi'ne bakılabilir. Adı geçen derginin Ocak-Şubat 2001(16) sayısından itibaren sözkonusu haberlerden Osmanlı maliyesi ve bankacılığı ile ilgili haberler ve yorumlar tarih sırasıyla yayınlanmaktadır.

ve Barth'ın çalışmalarından yararlanılmadığı görülmektedir. Genel bir tespit ise İngilizce kaynaklara fazla başvurulmamasıdır. Bu çalışmaların genel istisnası Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan doktora çalışmalarıdır (bkz. Pamuk, Kıray). Blaisdell'in eserinin 1940 yılında çevirisinin yapılmasına karşın daha sonraki tarihlerde yayınlanan Yeniay ve Kömürcan'ın eserlerinde kaynakça olarak yer almaması ilgi çekicidir.

Konu hakkında yazılan üç doktora tezinin Düyûn-ı Umumiye İdare-si'ni konu almasına rağmen kitap halinde basılan Faruk Yılmaz'ın tezi ile Sinan Yiğit'in tezinin tamamına yakın kısmının Türkçe kaynaklardan hazırlandığı, Erdoğan Keskinkılıç'ın tezinin ise kaynakça yönünden daha geniş olmasına karşın konuya hakimiyet açısından doyurucu olmaktan uzak kaldığı söylenebilir.

Konu hakkında hazırlanan yabancı eserlerin ise Türkçe hazırlanan kaynaklardan içerik olarak daha zengin olduğu görülmektedir. Özellikle son olarak yayınlanan Clay'in eseri buna uç bir örnek olarak gösterilebilir. Yabancı eserlerin içerik yönünden zengin olmaları arşiv kaynaklarını yoğun olarak kullanmaları ve konunun uluslararası boyutundan kaynaklanmaktadır. Türkçe kaynakların içerik zenginliğini önleyen en önemli faktör de bu iki unsurdur. Osmanlı dış borçlanması öncelikli olarak uluslararası boyutları ile çalışılması gereken bir konudur. Kredi sağlanan yerlerin Avrupa'nın Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi çeşitli finansal merkezleri olması, bu yerlerin aynı zamanda Avrupa güç dengesi içinde birbirleriyle rekabet eden ülkelerden oluşması; konunun uluslararası politika zemini olmaksızın incelenmesini eksik bırakacaktır. Konunun bu boyutta incelenmesi, aynı zamanda uluslararası sermayenin siyasal sınırlardan ne kadar bağımsız hareket edebildiğini ortaya koyması açısından ilginç sonuçlar ortaya koyabilecektir. Ortaya çıkacak diğer bir perspektif ise bu çalışmalar sonucunda borçlanan ülkeler arasındaki benzerlik ve farklılıkların anlaşılabilmesidir. Konuyu zorlayan diğer bir faktör ise kreditor ülkeler ve finans kuruluşlarının arşiv kaynaklarının kullanılmasını zorunlu kılmasıdır. Genel olarak bu alanda kapsayıcı bir çalışma yapılabilmesi için İngilizce, Fransızca ve Almanca arşiv belgeleri yanında ikincil kaynakların kullanılması gerekmektedir. Bunlara ek olarak Osmanlı arşiv kaynaklarının da borçlanma konusunda yeteri kadar kullanıldığını söylemek zordur. Söz konusu üç dilin yanına Osmanlıca'nın eklenmesi araştırmacıların aşması gereken önemli bir faktördür. Dış borçlar konusu bu genişlikte araştırılmadığı sürece literatür eski kaynakların yeniden envanterinin dökülmesinden başka bir sonuç doğurmayacağı gibi konunun kavranabilmesini de güçleştirecektir.

Literature on Ottoman Foreign Debts

Hüseyin AL

Abstract

This study intends to review the literature on Ottoman foreign debts, attempts. The studies mentioned in this study were grouped as a) studies published in foreign languages and have not yet been translated into Turkish b) studies published in Turkish c) studies that were already translated into Turkish. The author asserts that the Ottoman foreign debts have not yet been fully analyzed by the academicians. There are many studies in Turkish, but most of them repeat the same content. The studies written by foreign scholars seem to be more satisfactory in terms of their content. Furthermore, it is clear that for a better understanding of the issue archival sources of Ottoman Empire both in Turkey and abroad need to be explored.